

ΤΑ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ

Νικόλαος Μιχαλόπουλος

Τα εξωκκλήσια της Θάσου δεν έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα. Η ανάγκη της καταγραφής αυτών μ' οδήγησε στην απόφαση ν' ασχοληθώ με το θέμα με την ευκαιρία της πραγματοποίησης του 2ου Συμποσίου Θεσιακών Μελετών. Πολλοί είναι οι λόγοι που με παρακίνησαν στην καταγραφή αυτή. Πρώτα πρώτα η επιθυμία μου να καταστήσω γνωστά όλα τα εξωκκλήσια στο ευρύτερο κοινό, προκειμένου να συντηρηθούν είτε από τους αρμόδιους φορείς είτε από τους κατοίκους του νησιού. Δεύτερο ο φόβος της καταστροφής και εξαφάνισής των είτε από το πέρασμα του χρόνου είτε από πυρκαγιές και σεισμούς. Τρίτον επειδή παρουσιάζουν ενδιαφέρον, γιατί διατηρούν την ελληνορθόδοξη παράδοση και γίνονται πόλοι έλξης με τη συγκέντρωση και αλληλογνωριμία των κατοίκων. Τέταρτο επειδή πολλά εξωκκλήσια έχουν ανεγερθεί πάνω σε ερείπια αρχαίων ελληνικών ναών, που είχαν μετατραπεί στη συνέχεια σε παλαιοχριστιανικές εκκλησίες, γεγονός που δείχνει τη διαχρονική θρησκευτική ευσέβεια των κατοίκων του νησιού. Και τέλος η κοινή πεποίθηση ότι τα εξωκκλήσια είναι δημιουργήματα των κατοίκων και καθώς είναι διάσπαρτα σε διάφορες γραφικές τοποθεσίες γίνονται αιτία ώστε ο γύρω χώρος να ωραιοποιείται, να αξιοποιείται και να προστατεύεται.

Τα εξωκκλήσια, όπως και τα παρεκκλήσια, σύμφωνα με το άρθρ. 5 του Α.Ν. 2200/1940, εφόσον έχουν μικρό ετήσιο ακαθάριστο έσοδο υπάγονται ως προς τη διοίκηση και διαχείριση στον ενοριακό ναό της περιφέρειας όπου ευρίσκεται. Ενώ, όταν έχουν μεγάλο ετήσιο ακαθάριστο έσοδο, υπάγονται στη διοίκηση και διαχείριση του Τ.Α.Κ.Ε.¹

ΠΗΓΕΣ

Μια καλή προσπάθεια παρουσίασης των 11 εξωκκλησιών της κοινότητας

1. Βλ. περισσότερα Θ.Η.Ε., τ. 9, σ. 302, Αθήνα 1966.

Παναγίας έγινε πρόσφατα από ομάδα μαθητών της Ε' και ΣΤ' τάξης του Δημοτικού Σχολείου Παναγίας στα πλαίσια της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης με την καθοδήγηση των δασκάλων Καβάτζη Γεωργίου, Μπουκουτσού Γεωργίου και Παπαλαζάρου Μαρίας. Αρκετές πληροφορίες για τα εξωκλήσια του Θεολόγου βρίσκει ακόμα κανένας στην αξιόλογη εργασία του αγαπητού φίλου και συναδέλφου Γιάννη Βαρδαβούλια, που ασχολήθηκε με τα τοπωνύμια του Θεολόγου². Στις παλιές εκκλησίες της Θάσου αναφέρεται και ένα άρθρο του αγαπητού συναδέλφου Κωνσταντίνου Χιόνη, ο οποίος ασχολήθηκε και με δύο άλλα αξιόλογα μοναστήρια της Θάσου, ήτοι του Μιχαήλ Αρχαγγέλου του Θεολόγου και της Παναγίας των Μαριών³. Στα μετόχια και τα μοναστήρια της Θάσου αναφέρονται και οι πρόσφατες εργασίες που εκδόθηκαν από τους συναδέλφους κ. Γεώργιο Κουκλιάτη⁴ και Δημήτριο Στρατή⁵. Όλες, όμως, αυτές οι εργασίες δεν καλύπτουν το θέμα μας και χρειάστηκε η επιτόπια επίσκεψή μας για την καταγραφή όλων των εξωκκλησιών της Θάσου. Στην ολοκλήρωση της έρευνάς μας συνέβαλαν πολλοί με τις πολύτιμες πληροφορίες που μας έδωσαν. Γι' αυτό αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τους ιερείς του Λιμένα Γεώργιο Διαμαντόπουλο, τη Ποταμιάς Σωτήριο Βασιλούδη, της Σκάλας Σωτήρος Δημήτριο Μανιταρά, της Καλλιράχης Εμμανουήλ Ιακώβου, των Λιμεναρίων Άγγελο Λιγνό και της Σκάλας Μαριών Γεώργιο Ξανθιώτη. Ευχαριστίες εκφράζω ακόμα στους αγαπητούς συναδέλφους Κων/νο Χιόνη, δ/ντή του βου Γυμνασίου Καβάλας, Γεώργιο Καβάτζη, δ/ντή του Δημοτικού Σχολείου Παναγίας, Γεώργιο Αυγουστίδη, δ/ντή του Δημοτικού Σχολείου Λιμεναρίων και Ιωάννη Καραδρακόντη, συνταξιούχο δημοδιδάσκαλο. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω επίσης στον κ. Κώστα Μακαρίου και κ. Ιωάννη Κάλτσα, που πρόθυμα ο τελευταίος μας ξενάγησε στα εξωκλήσια της Καλλιράχης και Σωτήρος, καθώς και στην κ. Αγγελική Κιουρτσή-Μιχαλοπούλου, που φρόντισε για τη φωτογράφιση όλων των εξωκκλησιών και επιμελήθηκε για την παρουσίαση των έγχρωμων διαφανειών (σλάϊτς).

2. Βλ. Γιάννη Γ. Βαρδαβούλια, Τοπωνύμια της περιοχής Θεολόγου Θάσου, περ. «Θασιακά», τ. 7 (1990-91), σ. 463-555.

3. Βλ. Κων/νου Χιόνη, Οι παλιές εκκλησίες της Θάσου, εφ. «Ταχυδρόμος» Καβάλας, αριθ. φ. 11620/16-10-1973 έως 11623/19-10-1973 και *Ιδίου*, Το μοναστήρι του Μιχαήλ Αρχαγγέλου της Θάσου, περ. «Παρουσία», σ. 6-7, τεύχ. 1, Ιανουάριος 1975, και το μοναστήρι της Παναγίας των Μαριών Θάσου, περ. «Φως», τεύχ. Δεκεμβρίου 1973, σ. 187.

4. Βλ. Γεωργίου Κουκλιάτη, Ο μοναχισμός και τα μοναστήρια της Ιεράς Μητροπόλεως Φιλίππων-Νεαπόλεως και Θάσου, Καβάλα 1992.

5. Βλ. Δημητρίου Στρατή, Το νησί της Θάσου και το Άγιον Όρος, Καβάλα 1995.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Εκείνο που εντυπωσιάζει τον ερευνητή δεν είναι μόνο η πληθώρα των εξωκκλησιών, αλλά και η αρχιτεκτονική τους δομή. Όλα είναι δείγματα λαϊκής αρχιτεκτονικής. Είναι μονόχωρα κτίσματα κατασκευασμένα από τοπικούς τεχνίτες, οι οποίοι προσαρμόζουν τα κτίσματα στην πείρα τους, στα υλικά που διαθέτουν, στο περιβάλλον, στις οικονομικές δυνατότητες των κτητόρων, ώστε αυτά με την απλότητά τους να συνεχίζουν την τοπική λαϊκή παράδοση καθώς αποτελούν λατρευτικά κέντρα συνάντησης των πιστών τη μέρα της πανήγυρής τους.

Είναι επίσης δείγμα της θρησκευτικής ευλάβειας των κατοίκων του νησιού, οι οποίοι γνωρίζουν και διατηρούν αναλλοίωτη την ελληνική μας παράδοση καθώς αρκετά από τα εξωκκλήσια είναι χτισμένα στα ερείπια παλαιοχριστιανικών ναών, που και αυτοί ήταν χτισμένοι στα ερείπια αρχαίων ελληνικών ναών.

Σε επιτόπια επίσκεψή μας σε όλα τα χωριά του νησιού συναντήσαμε εξήντα (60) εξωκκλήσια. Ο αριθμός αυτός είναι πραγματικά μεγάλος σε σύγκριση με την έκταση του νησιού, που είναι 393 τετραγωνικά χιλιόμετρα.

Από τα στοιχεία που βρήκαμε και από διηγήσεις των κατοίκων προσπαθήσαμε να βρούμε τους λόγους και να εξηγήσουμε την αιτία της ύπαρξης τόσων πολλών.

Κατά την εκτίμησή μας τα πολλά εξωκκλήσια που διατηρούνται σήμερα στο νησί οφείλουν την ύπαρξή τους στους παρακάτω λόγους:

1. Στο γεγονός ότι η Θάσος είχε στους αρχαίους χρόνους πολλά ιερά και στο νησί λατρεύονταν πολλές θεότητες⁶. Με την επικράτηση του Χριστιανισμού σε ερείπια των αρχαίων ελληνικών ναών υψώθηκαν οι παλαιοχριστιανικές εκκλησίες ... και αργότερα στα ερείπια αυτών οι βυζαντινές για να αντικατασταθούν στη συνέχεια από τα σημερινά εξωκκλήσια.

2. Στην ευτυχή συγκυρία που είχε η Θάσος να βρίσκεται γεωγραφικά πολύ κοντά στο Άγιο Όρος. Έτσι και η θρησκευτικότητα των κατοίκων της επηρεάστηκε από την αγιώνυμη μοναστική πολιτεία. Για περίπου 700 χρόνια η Θάσος είχε στενές σχέσεις με το Άγιο Όρος. Από το 1287, που έχουμε την πρώτη μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας Άνδρόνικος Β' ο Παλαιολόγος επικυρώνει με χρυσόβουλο λόγο του «πάντα τὰ προσόντα τῆ κατ' αὐτοῦς τοιαύτη σεβασμία μονῆ κατὰ τὴν εἰρημένην νῆσον Θάσον κτήματα καὶ μετόχια τὰ ἐκ προσενέξεως καὶ ἀγορασίας αὐτῆ προσενεχθέντα, ἃ καὶ μέχρι τοῦ παρόντος παρ' αὐτῆς εἰσὶ κατεχόμενα...», μέχρι το 1926,

6. Βλ. *Αγγελικῆς Κιονοτσῆ-Μιχαλοπούλου*, Θεότητες της Θάσου σε αρχαίες επιγραφές και κείμενα, που δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο.

οπότε άρχισε η απαλλοτριώση, έχουμε μετόχια των ιερών μονών στη Θάσο και έντονη την παρουσία των αγιορειτών στο νησί⁷.

Μετόχια, δηλαδή υποτελή παραρτήματα ιερών μονών που εξαρτώνται περιουσιακά, διαχειριστικά και διοικητικά από κυρίαρχη μονή, τα περισσότερα με ναΐδρια, είχαν κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας όλες σχεδόν οι ιερές αγιορείτικες μονές στη Θάσο⁸.

Το μεγαλύτερο σχεδόν τμήμα της Θάσου, κατά καιρούς τουλάχιστο, από το 13ο μ.Χ. αιώνα (1287 Φιλοθέου) και εξής, ανήκε στα μετόχια. Μάλιστα στα τέλη του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα, αλλά και αργότερα, παραχωρούνται ολόκληρες εκτάσεις για λόγους κυρίως εθνικούς σε κάποιο αγιορείτικο μοναστήρι και παρέμεινε χώρος καθαρά ελληνικός (Ορθόδοξος). Σε δημοσίευμα (διαμαρτυρία) της κοινότητας Ποταμιάς (1912) αναφέρεται ότι τα μετόχια του Αγίου Όρους στη Θάσο είναι είκοσι οκτώ (28) «υπαγόμενα από τους βυζαντινούς ακόμη χρόνους εις τας διαφόρους ιεράς μονάς του Αγίου Όρους»⁹.

Οι μετοχιάριοι των ι. μονών του Αγίου Όρους μετέφεραν πολλές αγιορείτικες παραδόσεις στο νησί, τις οποίες αφομοίωσε η ευσέβεια των κατοίκων και τις διατήρησε μέχρι σήμερα. «Η ακτινοβολούσα πνευματικότητα, γράφει ο σεβασμιώτατος μητροπολίτης Φιλίππων Νεαπόλεως και Θάσου κ. Προκόπιος, και η καθαρότητα του βίου των αγιορειτών πατέρων βαθύτατα επιδρά στην κλειστή νησιώτικη και αμιγούς ελληνορθόδοξη κοινωνία της πλησιόχωρης Θάσου»¹⁰. Αυτό φαίνεται καθαρά στην πνευματική ζωή και κυρίως στη λατρευτική ζωή της τοπικής εκκλησίας της Θάσου. Έτσι βλέπουμε πως λιτανείες και άλλα λατρευτικά έθιμα, προσκύνηση λειψάνων κ.λ.π. γίνονται όπως και στο Άγιο Όρος.

Επίδραση έχουμε επίσης σε όλες τις εκκλησιαστικές τέχνες και φυσικά στην αρχιτεκτονική. Αψευδής μάρτυρας είναι τα διασωθέντα ναΐδρια που υπήρχαν στα μετόχια για την κάλυψη των πνευματικών και λατρευτικών αναγκών των εκάστοτε οικονόμων και που χτίστηκαν σύμφωνα με την αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους, τα ονομαζόμενα «Αθωνικά».

Σήμερα σώζονται: α) των Αγίων Αναργύρων, της ι. μονής Παντοκράτορος, στην Καλλιράχη, β) της Παναγίας και του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, ση-

7. Βλ. Γεωργίου Κουκλιάτη, ό.π., σ. 63-77, του Ιδίου, τα μετόχια του Αγίου Όρους στην Καβάλα και στη Θάσο, περ. «Θασιακά», τ. 6 (1989), σ. 93-103 και του Δημ. Στρατή, ό.π., σ. 23-112.

8. Βλ. Σταύρου Μερτζίδη, Θασιακά, Καβάλα 1911, σ. 264.

9. Βλ. Ανωύμιου, Βίος και Πολιτεία των εν Ποταμία της Θάσου Ρουμούνων καλογήρων, Καβάλα 1912, σ. 16 κ.ε.

10. Βλ. Δημ. Στρατή, ό.π., σ. 5.

μερινό καθολικό της ι. μονής Αρχαγγέλου, που ανήκουν στην ι. μονή Φιλοθέου, γ) του Αγίου Παντελεήμονος, της ι. μονής Καρακάλλου στις Μαριές, και δ) του Αγίου Δημητρίου, της ρουμάνικης σκήτης του Τιμίου Προδρόμου, στην Ποταμιά της Θάσου. Υπάρχουν, όμως, και άλλα ναΐδρια των μετοχιών που καταστράφηκαν με το πέρασμα του χρόνου και οι κάτοικοι έχτισαν εξωκκλήσια προς τιμήν του αγίου του μετοχίου της περιοχής τους. Και

3. Στη συνήθεια των χριστιανών που συνεχίζοντας την ελληνορθόδοξη παράδοση χτίζουν και σήμερα εξωκκλήσια υλοποιώντας σχετικά τάματα για τον Άγιο τους με τη χάρη του οποίου αντιμετώπισαν θετικά κάποιο πρόβλημά τους.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΩΝ

Τα εξωκκλήσια της Θάσου μπορούμε να τα κατατάξουμε σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη περιλαμβάνονται τα εξωκκλήσια της περιόδου της τουρκοκρατίας (1814-1912) και στη δεύτερη τα νεόδμητα, που αρχίζουν από την απελευθέρωση έως σήμερα.

Ι. ΠΡΩΤΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΩΝ

Α' ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥΣ

Τα εξωκκλήσια της περιόδου αυτής είναι μονόχωρα πέτρινα οικοδομήματα με διαστάσεις 3×5 , 4×8 , 5×10 , 6×12 , 8×14 ... και όλα καταλήγουν προς ανατολάς σε ημικυκλική αφίδα, κόγχη του ιερού βήματος¹¹, η οποία σε μερικά είναι ιδιαίτερα φροντισμένη. Αναφέρουμε ενδεικτικά το εξωκκλήσι του Αγίου Παντελεήμονος της Παναγίας, το σχήμα και τις διαστάσεις του οποίου συναντούμε περίπου σε όλα τα παλιά εξωκκλήσια. Ο ρυθμός τους είναι ο συνηθισμένος τύπος της βασιλικής της τουρκοκρατίας με ξύλινη σκεπή, δίκλινη ή τετράκλινη, σκεπασμένη με σχιστολιθικές πλάκες. Μοναδική εξαίρεση από το ρυθμό αυτό αποτελεί το εξωκκλήσι του Αγίου Δημητρίου, που υπήρξε ναΐδριο του μετοχίου της ρουμάνικης σκήτης του Τιμίου Προδρόμου της Μεγίστης Λαύρας στην Ποταμιά¹². Ιδιαιτερότητα επίσης παρουσιάζει και η σκεπή του εξωκκλησιού της Ανάληψης του Σωτήρος στην κοινότητα του Σωτήρος, επειδή είναι υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος και δίνει την εντύπωση της τρίκλιτης βασιλικής.

11. Μόνο το εξωκκλήσι του Αγίου Χαράλαμπου στην Παναγία δεν έχει εξωτερική ημικυκλική αφίδα.

12. Βλ. Π. Ι. Αξιώτη, Η Θάσος, 1953, σ. 205-208, όπου αναφέρεται εκτενώς στο μοναστήρι αυτό.

Όλα τα εξωκκλήσια της κατηγορίας αυτής έχουν μικρή είσοδο με διαστάσεις $0,90 \times 1,30$, $1 \times 1,50$, $1 \times 1,60$ και αυτό για να μη χρησιμοποιούνται από τους Τούρκους ως στάβλοι ή αποθήκες, μια και δε θα μπορούσαν να μπαίνουν τα ζώα τους. Σε μερικές από τις εισόδους αυτές έχουμε μαρμαρίνες πλάκες, παραστάδες, που έχουν διαστάσεις οι κάθετες $1,30$ ή $1,50$ και οι οριζόντιες $1,60$. Τα παράθυρά τους είναι μικρά, μ' ένα ή δύο ή τρία σε κάθε πλευρά, και μερικά μάλιστα μοιάζουν σαν πολεμίστρες. Εξωτερικά φαίνεται μια σχισμή διαστάσεων $0,07 \times 0,42$, που στο εσωτερικό γίνεται πλατιά, διαστάσεων $1,40 \times 1,60$, για να δίνει άπλετο φως στον κύριο ναό. Το ύψος τους κυμαίνεται στα $2,5-3$ μέτρα. Αν το εξωκκλήσι είναι χτισμένο σε βουνοπλαγιά, υπάρχει κάποια διαφορά στις δύο πλευρές του, επάνω και κάτω, που φτάνει μερικές φορές το $1,50$ μ. Στους εξωτερικούς τοίχους και κυρίως στα μεγάλα αγκωνάρια μερικών εξωκκλησιών έχουμε χριστιανικά σύμβολα, ανάγλυφους σταυρούς, εντοιχισμένες πλάκες με την παράσταση του δικέφαλου αετού και καμιά φορά ανάγλυφα από αρχαίες επιτύμβιες στήλες. Στα περισσότερα εξωκκλήσια λείπει ο εξωνάρθηκας, γι' αυτό και έχουμε τα τελευταία χρόνια επεμβάσεις για προσθήκη εξωνάρθηκα, που γίνονται εντελώς πρόχειρα και ακαλαίσθητα. Μόνο ο εξωνάρθηκας του Αγίου Νικολάου της Σιάλας Ποταμιάς δίνει κάπως αρμονικά με το όλο κτίσμα. Σε μερικά βέβαια υπάρχει από την αρχή ο εξωνάρθηκας, όπως στα εξωκκλήσια της Υπαπαντής και του Αγίου Γεωργίου στη Σιάλα Καλλιράχης. Μάλιστα στον εξωνάρθηκα του Αγίου Γεωργίου της Σιάλας Καλλιράχης, στα «Καλογερικά», σώζεται μέχρι σήμερα και το τζάκι που υπήρχε στην αριστερή πλευρά, δείγμα ότι ο ναός ήταν του μετοχίου και εκεί παρέμεινε ο μετοχιάριος όλο το χρόνο, ακόμη και το χειμώνα.

Σε μερικά παλιά εξωκκλήσια έχουμε επεμβάσεις αναπαλαίωσης ή συντήρησης ή εξωραϊσμού του γύρω χώρου, όπως παρατηρούμε στον Άγιο Γεώργιο Ραχωνίου, Άγιο Γεώργιο Μαριών, Αγ. Ανάληψη Σωτήρος.

Β' ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥΣ

Εσωτερικά τα εξωκκλήσια της κατηγορίας αυτής έχουν τη μορφή της μονόκλιτης βασιλικής. Ο κύριος ναός, που είναι ένα μόνο κλίτος, χωρίζεται με ξύλινο τέμπλο. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το εξωκκλήσι του Αγίου Νικολάου της Σιάλας Ποταμιάς, που έχει στον κύριο ναό δύο σειρές από κίονες, οι οποίοι δίνουν τη μορφή της τρίκλιτης βασιλικής. Μάλιστα ο πρώτος κίονας της αριστερής πλευράς είναι δωρικού ρυθμού, αρχαίος, που θα πρέπει να μεταφέρθηκε από τα ερείπια αρχαίου ελληνικού ναού.

Το τέμπλο τους είναι ξύλινο, εκτός από ένα, ενώ σε άλλα είναι απλό με

σανίδια βαμμένα, συνήθως μπλε, και σε μερικά πιο φροντισμένο, όπως στο εξωκκλήσι του Αγίου Χαράλαμπου της Παναγίας. Στις εικόνες του τέμπλου των εξωκκλησιών υπάρχουν και επιγραφές. Μια τέτοια επιγραφή διασώζεται στην εικόνα του τέμπλου των Αγίων Αναργύρων της Καλλιράχης, που αναφέρει: «Κτήμα της εν Αγίω Όρει Άθω Ιεράς Μονής του Παντοκράτορος». Άλλες νεότερες επιγραφές διασώζονται σ' εικόνες του εξωκκλησιού των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης της Καλλιράχης, που αναγράφουν: «έργον αδελφών Ιωσαφαίων Άγιον Όρος Καρναί 1950, αριθ. ερ. 8949» και «αγιογραφικός οίκος Αγίων Πάντων Ιερ. Σκήτης Αγ. Άννης Αγ. Όρους».

Το δάπεδο των εξωκκλησιών καλύπτεται από ακανόνιστες σχιστολιθιθικές πλάκες ασβεστωμένες, ενώ στο εξωκκλήσι του Άγιου Χαράλαμπου της Παναγίας έχουμε σύγχρονη μαρμαρόστρωση. Η οροφή είναι ξύλινη, ενώ υπάρχουν και εξωκκλήσια όπως του Αγίου Ιωάννη και της Αγίας Παρασκευής της Παναγίας, που δεν έχουν καθόλου οροφή. Έτσι φαίνονται οι «παπάδες» και τα «τσιμπίδια» της σκεπής, που είναι κατασκευασμένα από ακατέργαστους κορμούς πεύκων.

Σε όλα τα εξωκκλήσια υπάρχουν ξύλινα στασίδια στους τοίχους, παγκάρι και εικόνες. Πολλά που βρίσκονται κοντά στο χωριό ή σε κατοικημένες περιοχές έχουν ηλεκτρικό φως και πολυελαίους, όπως ο Άγιος Χαράλαμπος της Παναγίας, ο Άγιος Νικόλαος της Σκάλας Ποταμιάς και ο Άγιος Δημήτριος Παναγούδας Ποταμιάς.

Εσωτερικά δεν έχουμε τοιχογραφίες, γιατί οι κάτοικοι του νησιού ήταν τότε φτωχοί και δεν μπορούσαν ν' ανταποκριθούν στα έξοδα της ιστόρησής τους. Λίγες τοιχογραφίες, και αυτές ασβεστωμένες, υπάρχουν στο εξωκκλήσι της Ανάληψης Σωτήρος, οι οποίες πρέπει ν' αποκατασταθούν. Άλλη μια τοιχογραφία υπάρχει επίσης στο εξωκκλήσι του Αγίου Δημητρίου Πρίνου, πάνω στο υπέρθυρο της εισόδου, και είναι του Αγίου Δημητρίου. Αναφέρουμε ακόμα και την οροφή του Αγίου Νικολάου Σκάλας Ποταμιάς, που είναι διακοσμημένη με άνθη, πλαισιωμένη με σταυρό στο κέντρο, σε απλή φυσική σύνθεση.

Γενικά η εσωτερική όψη στα περισσότερα εξωκκλήσια είναι λιτή, φτωχική. Κάπως φροντισμένα είναι τα εξωκκλήσια του Άγιου Χαράλαμπου της Παναγίας, του Αγίου Νικολάου της Σκάλας Ποταμιάς και του Αγίου Γεωργίου του Ραχωνίου, που παλιότερα ήταν ο ενοριακός ναός του χωριού, πριν κατεβούν οι κάτοικοι κάτω.

Όσα εξωκκλήσια βρίσκονται μέσα στα δάση και δεν έχουν δρόμο, όπως του Αγίου Δημητρίου Πρίνου και του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Σωτήρος, δεν είναι και τόσο φροντισμένα, πιθανόν γιατί οι πιστοί δυσκολεύονται να τα επισκεφθούν και να τα φροντίσουν.

Τέλος τα υλικά που χρησιμοποίησαν οι τοπικοί τεχνίτες είναι πέτρες για τη λιθοδομή, σχιστολιθικές πλάκες για τη σκεπή, ακατέργαστοι κορμοί πεύκων για τη σκεπή, ακανόνιστες σχιστολιθικές πλάκες για το δάπεδο.

II. ΔΕΥΤΕΡΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΩΝ

A' ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥΣ

Τα εξωκλήσια της περιόδου αυτής είναι χτισμένα μετά την απελευθέρωση. Πολλά απ' αυτά είναι χτισμένα στα ερείπια παλαιοχριστιανικών ναών, που και αυτοί ήταν χτισμένοι στα ερείπια αρχαίων ελληνικών ναών. Είναι και αυτά μονόχωρα κτίσματα διαστάσεων 4×8 , 5×9 , 6×12 , 6×14 , και όλα καταλήγουν προς ανατολάς σε ημικυκλική αψίδα, κόγχη του ιερού βήματος. Η σκεπή τους είναι δίκλινη ή τετράκλινη, σκεπασμένη με κεραμίδια ρωμαϊκού ή ευρωπαϊκού τύπου.

Οι ρυθμοί που χρησιμοποιήθηκαν στα νεόδμητα εξωκλήσια είναι πολλοί και διάφοροι. Έτσι έχουμε τον τύπο της βασιλικής της τουρκοκρατίας, όπως και στα παλιότερα, την βασιλική σταυροειδή, την βασιλική σταυροειδή με τρούλο και τέλος ένα ιδιόρρυθμο ρυθμό, που έχει ένα νησιώτικο χρώμα.

Η είσοδός τους είναι μεγάλη κι επιβλητική. Στο εξωκλήσι της Αγ. Μαρίας του Λιμένα η είσοδος έχει παραστάδες από ερείπια της περιοχής. Τα παράθυρά τους είναι πολλά και μεγάλα. Στην Αγία Μαρίνα της Καλλιράχης έχουμε και τρίλοβα. Το ύψος των εξωκκλησιών φθάνει τα 3 ή 4 ή 5 μέτρα. Τα περισσότερα έχουν ενσωματωμένο τον εξωνάρθηκα. Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις που ο εξωνάρθηκας βρίσκεται μπροστά στην είσοδο, όπως στην Αγία Μαρίνα του Λιμένα και στον Άγιο Κωνσταντίνο και Ελένη της Καλλιράχης, ή σε μια πλευρά, όπως στο εξωκλήσι του Αγίου Νικολάου του Ποτού.

Σε μερικά νεόδμητα εξωκλήσια, που έχουν κτισθεί στον ίδιο χώρο, όπου υπήρχε μικρό προσκυνητάρι ή εικόνισμα, οι τεχνίτες ενσωμάτωσαν αρμονικά το προσκυνητάρι στην κόγχη του ιερού βήματος του νέου.

Πολλά νεόδμητα εξωκλήσια χτίστηκαν με ιδιωτική πρωτοβουλία όπως είναι ο Άγιος Νεκτάριος Καλλιράχης, η Αγία Κυριακή Παναγίας, η Αγία Παρασκευή Καλλιράχης κ.ο.κ.

B' ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥΣ

Εσωτερικά το κάθε εξωκλήσι είναι μονόκλιτη βασιλική. Όλα χωρίζονται με ξύλινο ή γύψινο τέμπλο στο ιερό βήμα με την αγία τράπεζα, την πρόθεση,

το διακονικό και τον κύριο ναό. Το τέμπλο, ξύλινο ή γύψινο, έχει πολλές και μεγάλων διαστάσεων εικόνες αγιορείτικων αγιογραφικών οίκων. Το εξωκκλήσι μάλιστα της Αγίας Μαρίνας του Λιμένα είναι ιστορημένο με αξιόλογες τοιχογραφίες αγίων. Το ίδιο και το εξωκκλήσι του Αγίου Ιωάννη του Νέου Θεολόγου Μαριών. Το δάπεδό τους είναι στρωμένο με μωσαϊκό ή σύγχρονη άσπρη μαρμαρόστρωση, που στο εξωκκλήσι του Αγίου Δημητρίου Λιμένα έγινε με ξεχωριστή επιμέλεια και φροντίδα. Η οροφή είναι ξύλινη, συνήθως επίπεδη, με τον Παντοκράτορα πάντοτε στο κέντρο.

Σε όλα τα νεόδμητα εξωκκλήσια υπάρχουν στασίδια ξύλινα, παγκάρι, πολυέλαιοι. Επίσης τα περισσότερα έχουν ηλεκτρικό φως. Γενικά η εσωτερική όψη όλων είναι φροντισμένη. Τα υλικά που χρησιμοποιούν οι τεχνίτες είναι κυρίως το τσιμέντο, τούβλα ή τσιμεντόλιθοι, ελλενίτ, κεραμίδια ρωμαϊκού τύπου και κατεργασμένη ξυλεία.

ΚΟΙΝΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΠΑΛΙΩΝ ΚΑΙ ΝΕΩΝ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΩΝ

Από την επιτόπια έρευνά μας διαπιστώσαμε ότι εκτός από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα κάθε κατηγορίας υπάρχουν και κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, σπουδαιότερα των οποίων είναι τα παρακάτω:

Σχετικά με την εκλογή της τοποθεσίας και την αιτία ανέγερσής τους είναι κοινός ο θρύλος-παράδοση για εικόνα που ονειρεύτηκε ο κτήτορας και που έχτισε το εξωκκλήσι στη θέση όπου βρήκε την εικόνα. Όλα πάντως είναι χτισμένα σε γραφικές τοποθεσίες του νησιού.

Αρκετά εξωκκλήσια, παλιά και νεόδμητα, ήταν ιδιωτικά και βρίσκονται ακόμα και σήμερα σε ιδιωτικά οικόπεδα. Τα περισσότερα, όμως, ευγενώς προσφέρθηκαν στην εκκλησία του χωριού, ενορία. Οι ιδιοκτήτες τους τα συντηρούν και τα φροντίζουν ιδιαίτερα.

ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΘΕ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ, ΠΑΛΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΔΜΗΤΑ

I. Εξωκκλήσια του Λιμένα:

1. *Αγίων Αποστόλων*. Βρίσκεται Ν.Α. της πόλης, στην άκρη του ακρωτηρίου Εβραιόκαστρο, σε μέρος που υπήρχε μια παλαιοχριστιανική εκκλησία, η οποία είχε καταλάβει τη θέση ενός ιερού. Διασώζονται κίονες της παλαιοχριστιανικής εκκλησίας. Έχει διαστάσεις 4,45×6,40 με ένα μεγάλο παράθυρο σε κάθε πλευρά διαστάσεων 1,80×1,40. Είναι βασιλική σταυροειδής και έχει ύψος 2,50 μ. Η ανέγερσή του έγινε το 1965.

2. *Προφήτη Ηλία*. Βρίσκεται Β.Α. της πόλης, μέσα στην Ακρόπολη. Κτίσθηκε το 1963 με δωρεά κυριών από την Καστοριά και τεχνίτη τον Απόστολο Καλδάκη. Είναι μονόκλιτη βασιλική και έχει κτισθεί στα ερείπια παλιότερου εξωκκλησιού, που είχε ανεγερθεί στα χρόνια της κατοχής (1942-43).

3. *Αγίου Βασιλείου*. Βρίσκεται Β.Δ., δίπλα στη θάλασσα, στην περιοχή του ξενοδοχείου «Βουρνέλη». Είναι κτισμένο στα ερείπια παλαιάς βυζαντινής εκκλησίας. Σώζονται δύο κίονες με διαστάσεις 6,10×5,15 και ύψος 3 μέτρα και κιονόκρανα με χριστιανικά σύμβολα και σταυρό. Καταλήγει σε αψίδα με περίμετρο 4 μέτρων. Η αρχική είσοδος του ήταν στη βόρεια πλευρά και διασώζονται ίχνη σκάλας και κίονες με ανάγλυφο σταυρό διαστάσεων 0,40×0,25. Πάνω από την κλειστή είσοδο, στο υπέρθυρο, έχει εντοιχισμένη επιγραφή με σταυρό που αναγράφει: «*I.N.A.B. δαπάνη Αναστασίου Γ. Μπαρμπέρη και Ευφροσύνης Αίως Θράκης 1930*». Τελευταία ανακαινίσθηκε με δαπάνη της πρεσβυτέρας Φιλομήλας, συζύγου του ιερέα Γ. Διαμαντόπουλου. Τεχνίτης ήταν ο κ. Καρκαβέτσος.

4. *Αγίου Νικολάου*. Βρίσκεται μέσα στο μεσαιωνικό κάστρο και έχει μήκος 11 μέτρα. Καταλήγει σε αψίδα και οι τοίχοι είναι στολισμένοι με μορφές και ανθεμωτά κοσμήματα ζωγραφισμένα στο κονίαμα¹³.

5. *Κωνσταντίνου και Ελένης*. Είναι ένα μικρό εξωκλήσι.

6. *Αγίας Μαρίνας*. Βρίσκεται Ν.Δ. της πόλης, μέσα στο δάσος, στη λαγκαδιά. Είναι κτισμένο στα ερείπια παλαιοχριστιανικής εκκλησίας του Προαστίου, όπως αναφέρεται σε χρυσόβουλο λόγο του Μιχαήλ Παλαιολόγου¹⁴. Είναι νεόδμητο και καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα με περίμετρο 2,60 μ., σκεπασμένη με τσιμέντο. Οι διαστάσεις του είναι 5×8 και ύψος 3,30 μ. Έχει παράθυρα και στις δύο πλευρές, δύο στη βόρεια και ένα στη νότια. Στο υπέρθυρο της εισόδου υπάρχει μεγάλη πλάκα με ανάγλυφους ρόδακες, ελάφια, πρόβατα και άλλα χριστιανικά σύμβολα. Είναι με λιθοδομή κτισμένο το 1965. Η καμπάνα είναι τοποθετημένη δίπλα σε μια βαλανιδιά. Υπάρχουν αξιόλογες σύγχρονες τοιχογραφίες. Στην κόγχη η Πλατυτέρα, αριστερά η άκρα ταπείνωση, δεξιά ο Ιωάννης Μαριών και οι ιεράρχες Άγιος Ιωάννης, Άγιος Βασίλειος, Άγιος Κύριλλος, Άγιος Ιάκωβος. Στη νότια πλευρά του κυρίως ναού υπάρχουν οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου, του Αγίου Προκοπίου, του Αγίου Δημητρίου, του Αγίου Μηνά και απέναντί του βρίσκονται η Αγία Μαρίνα, η Αγία Αικατερίνη, η Αγία Άννα και η Αγία Παρασκευή. Πάνω από την είσοδο και απέναντι από το ιερό είναι ο Άγιος Μιχαήλ, ο αναπεσών Ιη-

13. Οδηγός της Θάσου, Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, Αθήνα 1974, σ. 66.

14. Βλ. *L. Petit*, *Actes du Pantocrator*, σ. 26 και *Δημ. Στρατή*, ό.π., σ. 48.

σούς και ο Αρχάγγελος Γαβριήλ, ενώ αριστερά ο Άγιος Κωνσταντίνος και δεξιά η Αγία Ελένη με αποσπάσματα γραμμένα σε ειλητάρια του Διονυσίου Αεροπαγίτη, Ιωάννη Ελεήμονα και απέναντι του Σίλβεστρου πάπα της Ρώμης και του Ανδρέα Κρήτης.

7. *Αγίου Στεφάνου*. Βρίσκεται μέσα στο δάσος, 3 χιλ. νότια του Λιμένα. Κτίστηκε προ διετίας με έξοδα των οικογενειών Λαδίκια, Κόντη, Φιλίππιδη, ύστερα από προτροπή του ιερέα Γ. Διαμαντόπουλου, σ' ερείπια παλιάς παλαιοχριστιανικής εκκλησίας.

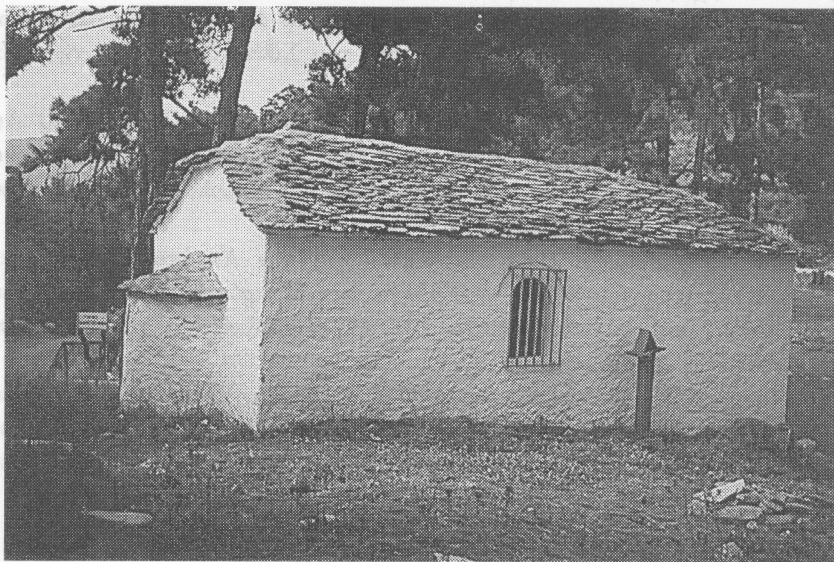
8. *Αγίου Δημητρίου*. Βρίσκεται κάτω από την Ακρόπολη, στη νότια πλευρά και αριστερά του δρόμου που οδηγεί στη Μακρύαμμο, με ενσωματωμένο ένα μικρό εκκλησάκι διαστάσεων 1,90×2,60 μ. Κτίζεται σήμερα με δαπάνες χριστιανών του Λιμένα.

9. *Αρχαγγέλου*. Βρίσκεται στο ακρωτήρι Βίγλα, κοντά στη θάλασσα. Έχει διαστάσεις 6,80×2,60 και κόγχη 2,40 μ. Η είσοδός του είναι μικρή 0,65×1,50 μ. με παραστάδες από μεγάλες πέτρες. Έχει μικρά παράθυρα διαστάσεων 0,70×0,80 και στη μεγάλη πλευρά μοιάζουν με πολεμίστρες.

II. Εξωκκλήσια της Παναγίας:

1. *Αγίου Παντελεήμονα*. Βρίσκεται στα σύνορα Λιμένα και Παναγίας, δεξιά του δρόμου σε ύψωμα, κάτω από πανύψηλα πεύκα. Η ημικυκλική κόγχη του, που είναι 3,30 μ., καλύπτεται με σχιστολιθικές πέτρες και έχει ύψος 1,60 μ. Οι διαστάσεις του είναι 8,20×5,30, ενώ το ύψος του στη νότια πλευρά 2,50 και στην είσοδο 3 μ. Κτίστηκε με πέτρες πάχους 0,50 μ. Η είσοδός του είναι 1,75×1. Πάνω από την είσοδο υπάρχει πλάκα με ανάγλυφο χαραγμένο σταυρό, μπλε χρώματος. Εντοιχισμένη πλάκα αριστερά της εισόδου μ' ένα σταυρό αναφέρει το 1887 ως έτος ανέγερσης, που έγινε από τον ιερομόναχο Πανάρετο. Άλλη εντοιχισμένη μαρμαρίνη επιγραφή μνημονεύει τη δωρεά του Κων/νου Κυριακίδη για τον εσωτερικό εξωραϊσμό του και τη σκάλα που οδηγεί από το δημόσιο στο ύψωμα, όπου βρίσκεται το εξωκλήσι. Η παράδοση αναφέρει ότι ένας μεθυσμένος πήγε να κλέψει από το εκκλησάκι, αλλ' ο Άγιος θυμωμένος άρχισε να χτυπάει τον κλέφτη μέχρι θανάτου.

2. *Άγιου Χαράλαμπου*. Βρίσκεται Β.Α. έξω από το χωριό, δίπλα στο δρόμο που οδηγεί στη «Χρυσή Αμμουδιά». Είναι κτισμένο σε μια πλαγιά βουνού με πηγή και πεύκα και πλατάνια. Έχει διαστάσεις 5×11 και ύψος 2,60 μ. Λείπει η ημικυκλική κόγχη και προστέθηκε τελευταία εξωάρθρας από τσιμέντο καθώς και ένας βοηθητικός χώρος δίπλα, διαστάσεων 5×3,50 μ. Εντοιχισμένη πλάκα με δικέφαλο αετό αναφέρει: «1814 Χ.Ρ.ΑΔ.Μ.». Είναι κτισμένο με πέτρες πάχους 0,80 μ. και υπάρχουν χριστιανικά σύμβολα στ'

Εξωκκλήσι Αγίου Παντελεήμονος.

αγκωνάρια. Έχει δύο μικρά παράθυρα και μικρή είσοδο διαστάσεων $1,60 \times 1,80$ με παραστάδες στη νότια πλευρά από μεγάλες πλάκες. Πολλά θαύματα, που έγιναν στο χωριό, αποδόθηκαν στον Άγιο. Μια επιδημία πανούκλας λέγεται ότι ο Άγιος την έκλεισε σ' ένα μπουκάλι, που φυλάγεται ακόμα. Πανηγυρίζει στις 10 Φεβρουαρίου.

3. *Αγίας Κυριακής*. Βρίσκεται δεξιά του δρόμου που οδηγεί στη «Χρυσή Αμμουδιά». Είναι ένα μικρό εξωκκλήσι διαστάσεων $4 \times 6,30$ μ., που καταλήγει σε αψίδα καλυπτόμενη από σχιστολιθικές πλάκες και έχει περιμετρική διάσταση 3,10 μ. Μπροστά υπάρχουν τρεις χαμηλοί κίονες. Κτίστηκε σε ερείπια βυζαντινού ναού από το Νικόλαο Μανακούδα το 1935, επειδή το είχε τάμα από τον πόλεμο της Μικράς Ασίας. Ήταν τότε ένα μικρό εικονοστάσι. Αργότερα, το 1961-62, ο γιος του Νικ. Μανακούδα, όταν γύρισε από τα χαράβια, το έκτισε στη σημερινή του μορφή. Πανηγυρίζει στις 7 Ιουλίου.

4. *Αγίας Παρασκευής*. Βρίσκεται στη «Χρυσή Αμμουδιά», δίπλα σε πανύψηλα πεύκα. Η ημικυκλική κόγχη του έχει περιμετρική διάσταση 4,40 μ. Οι άλλες διαστάσεις του είναι 8×6 και ύψος 1,70 μ. Κτίστηκε το 1910 από

το Βαλσαμά Κόντη και με συνδρομές κατοίκων. Φτιαγμένο με λιθοδομή πάχους 0,50 μ., έχει μικρά παράθυρα και μικρή είσοδο διαστάσεων 0,90×2,40. Παναηγυρίζει στις 26 Ιουλίου.

5. *Παναγούδας*. Βρίσκεται έξω από το χωριό, δεξιά του δρόμου που οδηγεί στη «Χρυσή Αμμουδιά». Είναι μικρό εκκλησάκι και κτίστηκε από την οικογένεια Μπερζαμάνη γύρω στα 1845-50. Παναηγυρίζει στις 8 Σεπτεμβρίου.

6. *Αγίου Ιωάννη Θεολόγου ή Κρασά*. Βρίσκεται μέσα σ' ένα κτήμα. Η επιβλητική κόγχη του έχει περίμετρο 2×2. Στις δύο πλευρές του έχει από ένα μικρό παράθυρο. Έχει μικρή είσοδο με διαστάσεις 2×1,70 και στο υπέρθυρο βρίσκεται πλάκα με εντοιχισμένο σταυρό. Κτίστηκε γύρω στα 1825-30. Ονομάζεται και Κρασάς, γιατί η γιορτή του συμπίπτει με την εποχή του κρασιού. Παναηγυρίζει στις 9 Μαΐου και στις 26 Σεπτεμβρίου.

7. *Αγίου Νικολάου*. Βρίσκεται νότια του χωριού, στο «Πυργί». Κτίστηκε στις αρχές του αιώνα μας στη θέση όπου βρέθηκε η εικόνα του Αγίου Νικολάου από το Δ. Θεοδωρέο. Έχει μικρή είσοδο και μικρά παράθυρα.

8. *Αγίου Γεωργίου*. Βρίσκεται σε απόκρημνο μέρος πηγαινόντας προς την Ποταμιά. Κτίστηκε το 1830 και είναι μικρό.

9. *Αγίου Αθανασίου*. Βρίσκεται στον παλιό δρόμο Λιμένα Παναγίας, πιο κάτω από το εξωκκλήσι του Κων/νου και Ελένης. Κτίστηκε το 1818 σε θέση που βρέθηκε εικόνα. Τελευταία ο νάρθηκάς του διαμορφώθηκε σε εκκλησάκι.

10. *Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης*. Βρίσκεται μέσα στο δάσος, βόρεια του χωριού. Είναι ένα μικρό εξωκκλήσι με ένα μεγάλο παράθυρο στη νότια πλευρά. Δεν έχει τέμπλο. Το άγιο βήμα χωρίζεται με κουρτίνες και οι εικόνες είναι τοποθετημένες σε χτισμένη βάση ενός περίπου μέτρου.

11. *Αποκεφαλισμού Αγίου Ιωάννη*. Βρίσκεται στον παραλιακό αγροτικό δρόμο προς το Λιμένα. Κτίστηκε το 1835. Η λιθοδομή του καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα. Παναηγυρίζει 29 Αυγούστου.

III. Εξωκκλήσια της Ποταμιάς:

1. *Αγίου Δημητρίου*. Βρίσκεται Ν.Δ. του χωριού, στις σημερινές κατασκηνώσεις. Είναι το σωζόμενο ναΐδριο του μετοχίου της Σικήτης του Τιμίου Προδρόμου της Μεγίστης Λαύρας. Διατηρείται σε άριστη κατάσταση. Αποτελεί ένα Αθωνίτικο κομψοτέχνημα. Η βασιλική σταυροειδής με τρούλο καταλήγει σε επιβλητική ημικυκλική κόγχη. Έχει διαστάσεις 8,70×6 και ύψος 4 μέτρα. Ο τρούλος του έχει τύμπανο με μικρά παράθυρα. Η είσοδός του είναι 1×1,50 με παραστάδες από πέτρες 1,30×0,25. Πάνω από την είσοδο υπάρχει

Εξωκκλήσι Αγίου Δημητρίου Ποταμιάς.

ημικύκλιο με εσοχή. Η σκεπή είναι δίκλινη, καμαρωτή, σκεπασμένη με σχιστολιθικές πλάκες. Δεν έχει καθόλου ξύλο. Είναι κτισμένη με πέτρα μπαζωμένη και επικαλυπτομένη με σχιστολιθικές πλάκες. Κτίστηκε το 1845, όπως προκύπτει από εντοιχισμένη πλάκα, που βρίσκεται στη νότια πλευρά, μέσα σ' ένα ημικύκλιο και κάτω από ένα μικρό παράθυρο. Πρόσφατα προστέθηκε και άκομψος τσιμεντένιος εξωνάρθηκας 3×6 .

2. *Παναγούδας*. Βρίσκεται πιο κάτω από το εξωκκλήσι του Αγίου Δημητρίου. Είναι μεγάλων διαστάσεων 14×10 με επιπρόσθετο τσιμεντένιο άκομψο εξωνάρθηκα. Κτίστηκε με προτροπή του ιερέα Σωτ. Βασιλούδη. Πανηγυρίζει της Ζωοδόχου Πηγής.

3. *Αγίου Νικολάου*. Βρίσκεται στη Σκάλα Ποταμιάς, δίπλα στη θάλασσα. Έχει διαστάσεις $6,90 \times 10$ και ύψος 2,50 μ. Καταλήγει σε επιβλητική ημικυκλική κόγχη περιμετρικής διάστασης 3.90 και ύψους 1.70 μ. Σήμερα υψώθηκε επιπρόσθετος εξωνάρθηκας με ξύλινη τετράκλινη στέγη, που σκεπάζεται από σχιστολιθικές πλάκες, όπως και το εξωκκλήσι. Είναι τύπου βασιλικής και ο κύριος ναός χωρίζεται με 4 κίονες, δύο αριστερά και δύο δεξιά, σε τρία κλίτη. Ο πρώτος αριστερά είναι δωρικού ρυθμού και ο άλλος στηρίζεται σε σπονδύλους, που πιθανόν να μεταφέρθηκαν απ' αλλού. Η είσοδος του είναι διαστάσεων $0,90 \times 1,60$ μ. και χαμηλότερη από το έδαφος κατά 20 πόντους. Έχει παραστάδες από μεγάλες πέτρες και στο υπέρθυρο υπάρχει μια παραλληλόγραμμη πλάκα σε ημικύκλιο με ροδέλες, ρόδακες και άλλα χριστιανικά σύμβολα. Στην αριστερή πλευρά υπάρχει εντοιχισμένο αρχαίο ανάγλυφο με παράσταση Θράκα θεού με κεφάλι αλόγου και ένα φίδι. Ο θεός φαίνεται ο μισός. Σε κάθε πλευρά βρίσκεται ένα παράθυρο, που απέξω έχουν διάσταση $0,60 \times 0,50$, ενώ από μέσα $1,40 \times 1$ μ. Κτίστηκε το 1836, όπως προκύπτει από εντοιχισμένη πλάκα, που βρίσκεται στο αριστερό μέρος. Η οροφή διακοσμείται με άνθη που έχουν στο μέσο σταυρό. Το δάπεδο είναι καλυμμένο με ακανόνιστες σχιστολιθικές πλάκες. Το ξύλινο τέμπλο διακοσμείται από σκαλιστά άνθη.

4. *Αγίου Νεκταρίου*. Είναι μικρό νεόδμητο εξωκκλήσι, που βρίσκεται δεξιά του δρόμου που κατεβαίνει στη Σκάλα Ποταμιάς.

5. *Οσίου Δανιήλ*. Βρίσκεται στη δυτική πλευρά του νησιού της Γραμβούσας ή Κραμπούσας. Κτίστηκε πρόσφατα σε ερείπια μικρού εικονοστασίου του οσίου Δανιήλ με πρωτοβουλία του ιερέα Σ. Βασιλούδη. Θεμελιώθηκε το 1993 και τέλειωσε το 1995. Πανηγυρίζει στις 12 Σεπτεμβρίου.

IV. Εξωκκλήσια του Θεολόγου:

1. *Αγίας Τριάδος*. Βρίσκεται στον κάμπο των Κοινύρων. Έχει διαστά-

σεις 8×8 και καταλήγει σε ημικυκλική κόγχη ύψους 3 μ. Από εντοιχισμένη πλάκα προκύπτει ότι κτίσθηκε το 1861. Έχει μικρή είσοδο και μικρά παράθυρα. Παναγυρίζει του Αγίου Πνεύματος.

2. *Αγίου Αντωνίου*. Βρίσκεται σ' ένα λόφο του Ποτού, δίπλα στη θάλασσα. Είναι κτισμένο πάνω σε παλαιοχριστιανική εκκλησία του 4ου ή 5ου αιώνα. Στα ερείπια της πρώτης αυτής εκκλησίας κτίστηκε νεότερη βυζαντινή εκκλησία και στα ερείπια αυτής έγινε το 1851 το εξωκλήσι του Αγίου Αντωνίου, του οποίου η σκεπή κάηκε το 1985 και ξαναφτιάχτηκε με τσιμέντο, που σκεπάστηκε με την παλιά του σχιστόπλακα. Οι διαστάσεις του είναι 3×5 και ύψος 1.50 μ. Έξω από το εξωκλήσι σώζονται τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής εκκλησίας. Στον εξωτερικό τοίχο του υπάρχει εντοιχισμένος ανάγλυφος σταυρός.

3. *Αγίου Νικολάου*. Βρίσκεται στον κάμπο του Ποτού, μέσα στις «Χατζήδινες του χωράφι». Είναι νεόδμητο. Λέγεται πως υπήρχε παλιά εκκλησία, που την έλεγαν Φραγκακλήσά. Καταλήγει σε ημικυκλική κόγχη και στο δεξί μέρος της πόρτας έχει εντοιχισμένη παραλληλεπίπεδη πλάκα με σταυρό.

4. *Αγίου Γεωργίου*. Βρίσκεται δεξιά του δρόμου ανεβαίνοντας για το

Εξωκλήσι Αγίου Αντωνίου Ποτού.

Θεολόγο και ανάμεσα στη Λαγκάδα και στο Παλίρι. Κάηκε το 1985 και ξανακτίσθηκε με δαπάνη του Αύγουστου Κομλίκη. Η σκεπή του είναι ξύλινη και σκεπάζεται με σχιστολιθικές πλάκες.

5. *Αγίου Γεωργίου*. Βρίσκεται Ν.Δ. του χωριού. Είναι τύπου βασιλικής της τουρκοκρατίας και καταλήγει σε ημικυκλική κόγχη. Έχει στη νότια πλευρά 3 μικρά παράθυρα, ενώ στη βόρεια 1. Η είσοδος του είναι μικρή και η σκεπή του καμαροειδής-θολωτή και σκεπάζεται με σχιστόπλακες. Το δάπεδό του είναι στρωμένο με ακανόνιστες πλάκες ασβεστωμένες.

6. *Αγίου Ιωάννου Προδρομού (Αποκεφαλιστή)*. Βρίσκεται Ν.Α. του χωριού, μέσα σ' ένα χωράφι. Είναι ιδιόκτητο του Κ. Βασιλικού.

7. *Προφήτη Ηλία*. Βρίσκεται στα όρια που χωρίζουν οι κοινότητες Θεολόγου και Ποταμιάς, σε μια γραφική τοποθεσία.

8. *Αγίων Αναργύρων*. Βρίσκεται απέναντι από το χωριό. Είναι μεγάλο εξωκκλήσι. Παλιότερα ήταν ιδιοκτησία της οικογένειας Αν. Σταματέκου. Η σύζυγός του Θωμάη το δώρισε στο χωριό του.

9. *Παναγούδας*. Βρίσκεται πάνω απ' την «Καρτσιλιώτινα», μετά το εξωκκλήσι του Αρχαγγέλου. Είναι ιδιόκτητο του Κ. Βασιλικού.

Εξωκκλήσι Αγίου Γεωργίου Θεολόγου.

10. *Αρχαγγέλου*. Μεγάλο εξωκκλήσι που βρίσκεται Ν.Α. του χωριού¹⁵.
 11. *Αγίας Μαρίνας*. Βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του χωριού, μέσα στη ρεματιά που πήρε τ' όνομά της.

V. Εξωκκλήσια των Λιμεναρίων:

1. *Αγίου Νικολάου*. Βρίσκεται πάνω σε λόφο, Ν.Α. του χωριού. Κτίστηκε το 1888 και ανακαινίστηκε από το Γ. Αποστολόπουλο το 1950 σε μνημόσυνο των γονέων του Στάθη και Μαρίας, όπως αναγράφεται σ' εντοιχισμένη πλάκα στην είσοδο του ναού. Έχει ενσωματωμένο εξωνάρθηκα και καμπαναριό καθώς και μεγάλα παράθυρα. Διατηρείται σε άριστη κατάσταση και πανηγυρίζει στις 6 Δεκεμβρίου.

2. *Αγίου Ελευθερίου*. Βρίσκεται βόρεια από τις Καλύβες Λιμεναρίων. Κτίστηκε το 1980, όπως προκύπτει από εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα που αναφέρει: «Ο ιερός ναός του Αγίου Ελευθερίου ανοικοδομήθηκε από τον αρ-

Εξωκκλήσι Αγίου Νικολάου Λιμεναρίων.

15. Βλ. Γιάννη Βαρδαβούλια, ό.π., σ. 463-555.

χιμανδρίτην Ευδόκιμον Ασίκη με τη συνδρομή όλων των χριστιανών το 1980». Στη θέση αυτή υπήρχε παλιό γραφικό εικονοστάσι, που είχε κτισθεί στα ερείπια παλιάς βυζαντινής εκκλησίας. Είναι ευρύχωρος ναός με ενσωματωμένο εξωνάρθηκα και καμπαναριό. Πανηγυρίζει στις 31 Ιουλίου.

3. *Αγίου Δημητρίου*. Βρίσκεται Β.Α. των Καλυβίων, σ' απόσταση 2 περίπου χιλιομέτρων. Στη θέση αυτή υπήρχε εικονοστάσι, που ήταν κτισμένο στα ερείπια παλιάς βυζαντινής εκκλησίας. Στη γύρω περιοχή υπάρχουν λείψανα αρχαίου οικισμού. Έχει ενσωματωμένο εξωνάρθηκα και καμπαναριό. Εντοιχισμένη μαρμαρίνη πλάκα αναφέρει ότι η εκκλησία κτίσθηκε από τον ιερέα Γεώργιο Ξανθιώτη το 1960 και ανακαινίσθηκε από τον αρχιμανδρίτη Ευδόκιμο Ασίκη το 1993.

VI. Εξωκκλήσια Μαριών:

1. *Αγίου Ιωάννη του Νέου*. Βρίσκεται αριστερά του δρόμου καθώς ανεβαίνει κανένας στο ορεινό χωριό. Κτίστηκε το 1976 και έχει ένα δικό του χαρακτηριστικό αγροτικό αιγαιοπελαγίτικο ρυθμό.

2. *Αγίου Γεωργίου*. Βρίσκεται δεξιά του δρόμου ανεβαίνοντας πάνω στο χωριό. Είναι μονόχωρο τετράγωνο εκκλησάκι με στέγη θολωτή, που σκεπάζεται από σχιστολιθικές πλάκες. Έχει περίφραξη και εντυπωσιακή είσοδο.

3. *Αγίου Παντελεήμονα*. Βρίσκεται δεξιά του δρόμου πηγαίνοντας προς το χωριό. Κτίστηκε το 1830 και ανήκε στο μετόχι της μονής Καρακάλλου. Σήμερα ανήκει στη μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Είναι τύπου βασιλικής της τουρκοκρατίας και έχει διαστάσεις 3×5 μ.

4. *Αγίου Ιωάννη του Παλιού*. Βρίσκεται έξω από το χωριό, σε μικρή απόσταση από το δημόσιο δρόμο. Είναι μικρό εκκλησάκι.

VI. Εξωκκλήσια της Καλλιράχης

1. *Αγίου Γεωργίου*. Βρίσκεται στη θέση που ονομάζεται «Καλογερικά». Ανήκε στο μετόχι της μονής Παντοκράτορος. Έχει διαστάσεις 6,40×12,50 και ύψος 2,50 μ. Καταλήγει σε ημικυκλική κόγχη. Η είσοδός του είναι μικρή και παράθυρα με διαστάσεις 0,60×1,20 μ.

2. *Υπαπαντής*. Βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα. Έχει ενσωματωμένο εξωνάρθηκα 11,40×2,70 μ. και είχε τζάκι στη νότια πλευρά του. Κτίστηκε στα χρόνια της τουρκοκρατίας και υπάρχουν εικόνες αγιορείτικων οίκων του 1860. Έχει μικρή είσοδο με παραστάδες από μεγάλες πέτρες και οι διαστάσεις του είναι 11,40×9,20 μ.

3. *Αγίου Νεκταρίου*. Βρίσκεται αριστερά του δρόμου που ανεβαίνει

στο ορεινό χωριό της Καλλιράχης. Κτίστηκε το 1975 από την Αντιγόνη Χ. Ταμανά. Έχει διαστάσεις $6,10 \times 10,70$ και ύψος 4 μ. Ο κύριος ναός με το ιερό βήμα χωρίζεται με γύψινο τέμπλο.

4. *Αγίας Μαρίνας*. Βρίσκεται μέσα σ' ελαιώνα αριστερά του δρόμου που ανεβαίνει στην Καλλιράχη. Είναι κτισμένο στα ερείπια παλαιοχριστιανικής και μετέπειτα βυζαντινής εκκλησίας. Έχει επιβλητική είσοδο, μεγάλα τρίλοβα παράθυρα και είναι σταυροειδής με τρούλο. Θεμελιώθηκε το 1982 από την Ελπίδα Οικονόμου και αποπερατώθηκε με δωρεά των Οικονόμου, Μακαρίου, Χ' Γιάννη Μαρίνου.

5. *Κωνσταντίνου και Ελένης*. Βρίσκεται μέσα σε ρεματιά. Κτίστηκε το 1975 με δαπάνη του Πλωμαρίτη Γεωργίου. Έχει μεγάλα παράθυρα και καταλήγει σε ημικυκλική κόγχη με δίκλινη κεραμοσκεπή και εξωνάρθηκα στην είσοδο.

6. *Αγίων Αναργύρων*. Βρίσκεται Ν.Α. από το χωριό, σε βουνοπλαγιά. Ήταν ο ναός του μετοχίου της μονής Παντοκράτορος. Υπάρχουν μέσα εικόνες αγιορείτικων οίκων.

7. *Αγίας Παρασκευής*. Βρίσκεται πάνω σε αγροτικό δρόμο, βόρεια του χωριού. Κτίστηκε το 1990 με δαπάνη του φωτογράφου Πασαλή και όλων των κατοίκων του χωριού.

Εξοκκλήσι Αγίας Μαρίνας Καλλιράχης.

8. *Μεταμόρφωσης*. Βρίσκεται σε κορυφή λόφου, όπου υπήρχε παλιότερα το χωριό, πριν κατεβούν οι κάτοικοι στο σημερινό ορεινό χωριό. Ένα ποίημα που έγραψε ο δάσκαλος Αντωνιάδης κατά το μακεδονικό αγώνα αναφέρεται στο εξωκκλήσι αυτό¹⁶.

VII. Εξωκκλήσια Σωτήρος:

1. *Αγίας Ανάληψης*. Βρίσκεται στο δρόμο που οδηγεί στο μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονα. Είναι ένα μονόχωρο εξωκκλήσι τύπου βασιλικής, που προεξέχει το μεσαίο κλίτος δίνοντας την εντύπωση τρίκλιτης βασιλικής. Έχει παλιές τοιχογραφίες που πρέπει ν' αποκατασταθούν.

2. *Αγίου Ιωάννη Προδρόμου*. Βρίσκεται μέσα στο δάσος, δεξιά του δρόμου που οδηγεί στο Σωτήρος. Είναι ένα μονόχωρο εκκλησάκι με μικρή είσοδο.

VIII. Εξωκκλήσια Πρίνου:

1. *Αγίου Δημητρίου*. Βρίσκεται αριστερά του δρόμου καθώς πηγαίνεις για το Καζαβίτι. Έχει διαστάσεις 8,80×6,50 με μικρή είσοδο και μικρά παράθυρα. Η είσοδος έχει παραστάδες και ο εξωνάρθηκας ποικίλει σε ύψος. Ενώ έχει 2,60 ύψος, μειώνεται στην ανατολική πλευρά στο 1,30 μ. Υπάρχουν αψίδες στον εξωνάρθηκα διαστάσεων 3,50×6,50. Κτίστηκε το 1830. Στο υπέρθυρο της εισόδου σώζεται σε καλή κατάσταση τοιχογραφία του Αγίου Δημητρίου. Έχει τετράκλινη στέγη με σχιστόπλακες και το δάπεδό του είναι φτιαγμένο με ακανόνιστες σχιστολιθικές πλάκες.

2. *Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου*.

3. *Αγίας Κυριακής*. Ήταν ναός του μετοχίου της Εσφιγμένου. Είναι μεγαλότσιο και διατηρείται σε καλή κατάσταση.

IX. Εξωκκλήσια Ραχωνίου:

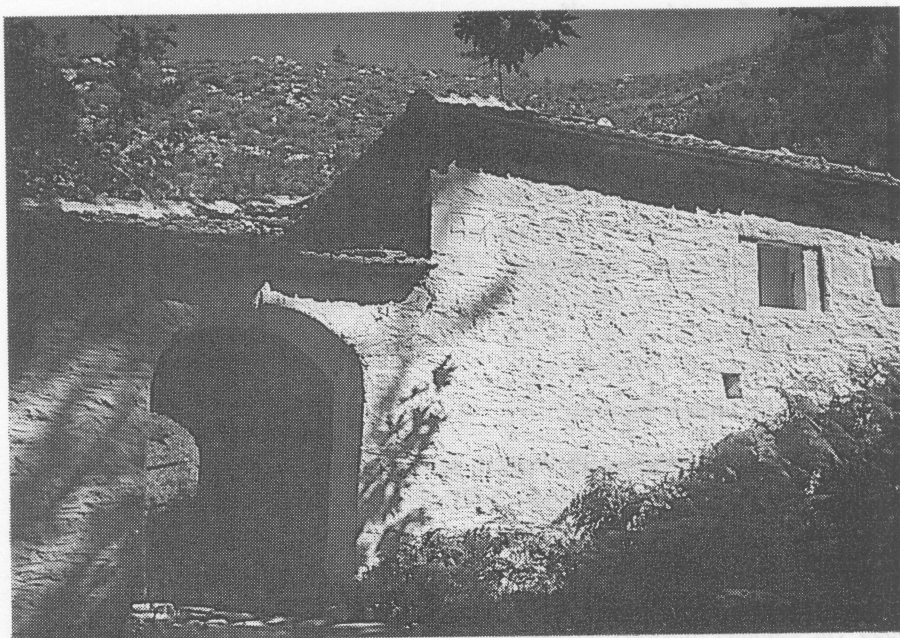
1. *Αγίου Γεωργίου*. Βρίσκεται στο παλιό χωριό και ήταν ενοριακός ναός του. Είναι μεγάλη βασιλική με εξωνάρθηκα στη βόρεια πλευρά. Κτίστηκε το 1810. Από εντοιχισμένη επιγραφή μαθαίνουμε ότι ανακαινίσθηκε κατά τα έτη 1973-1992. Παναγυρίζει στις 23 Απριλίου και Πρωτομαγιά.

2. *Αγίου Γεωργίου*. Βρίσκεται αριστερά του δρόμου πηγαίνοντας από τον Πρίνο στο Ραχώνι. Είναι νεόδμητο με μικρό εξωνάρθηκα. Οι διαστάσεις

¹⁶ Βλ. περ. «Θασιακά», τ. 4 (1987), σ. 195.

του είναι 5×8 και καταλήγει σε ημικυκλική κόγχη. Η δίκλινη στέγη του είναι σκεπασμένη με κεραμίδια.

3. *Αγίου Ιωάννη*. Είναι ιδιωτικό εκκλησάκι έξω από το χωριό.

Εξωκκλήσι Αγίου Δημητρίου Πριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΞΟΚΚΛΗΣΙΩΝ ΚΑΤΑ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ	ΑΡΙΘ. ΕΞΟΚΚΛΗΣΙΩΝ	ΣΕ ΠΟΙΟΥΣ ΑΓΙΟΥΣ ΕΙΝΑΙ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΑ
ΛΙΜΕΝΑΣ	9	Αγ. Αποστόλων, Πρ. Ηλία, Αγ. Βασιλείου, Αγ. Νικολάου, Κων/νου και Ελένης, Αγ. Μαρίας, Αγ. Στεφάνου, Αγ. Δημητρίου, Αρχαγγέλου.
ΠΑΝΑΓΙΑ	11	Αγ. Παντελεήμονα, Αγ. Χαράλαμπου, Αγ. Κυριακής, Αγ. Παρασκευής, Παναγούδας, Αγ. Ιωάννη Θεολόγου, Αγ. Νικολάου, Αγ. Γεωργίου, Αγ. Αθανασίου, Αγ. Κων/νου και Ελένης, Αγ. Ιωάννη Αποκεφαλιστή.
ΠΟΤΑΜΙΑ	6	Αγ. Δημητρίου, Παναγούδας, Αγ. Νικολάου, Αγ. Νεκταρίου, Οσίου Δανιήλ, Αγ. Γεωργίου.

ΘΕΟΛΟΓΟΣ	11	Αγ. Τριάδος, Αγ. Αντωνίου, Αγ. Νικολάου, Αγ. Γεωργίου, Αγ. Γεωργίου, Αγ. Ιωάννη Προδρόμου, Προφ. Ηλία, Αγ. Αναργύρων, Παναγούδας, Αρχαγγέλου, Αγ. Μαρίνας.
ΛΙΜΕΝΑΡΙΑ	3	Αγ. Νικολάου, Αγ. Ελευθερίου, Αγ. Δημητρίου.
ΜΑΡΙΕΣ	4	Αγ. Ιωάννη Νέου, Αγ. Γεωργίου, Αγ. Παντελεήμονος, Αγ. Ιωάννη Παλιού.
ΚΑΛΛΙΡΑΧΗ	8	Αγ. Γεωργίου, Υπαπαντής, Αγ. Νεκταρίου, Αγ. Μαρίνας, Κων /νου και Ελένης, Αγ. Αναργύρων, Μεταμόρφωσης, Αγ. Παρασκευής.
ΣΩΤΗΡΟΣ	2	Ανάληψης, Ιωάννη Προδρόμου.
ΠΡΙΝΟΣ	3	Αγ. Δημητρίου, Αγ. Κυριακής, Αγ. Ιωάννη Θεολόγου.
ΡΑΧΩΝΙ	3	Αγ. Γεωργίου, Αγ. Γεωργίου, Αγ. Ιωάννη.
ΣΥΝΟΛΟ	$\frac{3}{60}$	

